

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА

ГЛАВА I

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА ДО ПОЧЕТКА НАРОДНОГ УСТАНКА

УВОД

У далекој прошлости, као и у навијем историјском развоју, подручје централне Србије било је једно од средишта политичких, економских и културних збивања на територији садашње Србије. Друштвени процеси који су се одигравали у прошлости нужно су дали печат и нека карактеристична обележја развоју и току догађаја и у најновијем временском периоду.

Централна Србија захвата територију јужно од Београда — од Саве до Поречке реке и од Дунава до Рудника, Гледићких планина и Јухора. Моравска долина, која ово подручје дели на два скоро једнака дела шумадијских и хомољско-кучајоких планина, дуго је у прошлости представљала важну комуникацију између Европе и Азије. То је у ове крајеве доводило многа племена, војске и трговачке караване. Покоривајући балканска племена, Римљани су обновили овде келтски Сингидунум а на Сави и Дунаву изградили флоту и друга утврђења за одбрану од варвара. После хунског и аварског налета, са севера су се спустила словенска племена, којима Византија није могла да се одупре. Немањинска држава, која је највећи успон доживела под царем Душаном, захватала је и ове крајеве. Развој феудалних градова, рударства и трговине убрзо је зауставио продор Турака. После Косовске битке 1389. године, у време кад су српски деспоти као турске вазале тајним савезима са околним државама покушавали да очувају и осигурају независност, ови крајеви су постали њихов главни ослонац. Уз највеће намете и кулук сазидана је Смедеревока тврђава, коју су кметови због аргована називали „град проклете Јерине“, гркиње, жене деопота Ђурђа. Падом Смедерева Турци су потпуно овладали овим крајевима, а тиме и целом Србијом.

Четири века турске владавине нису само уснорили друштвене процесе и развитак привреде него су се изгубили и трагови многих насеља и споменици многих догађаја. Само по неке градоке зидине или по који запис у окровитом манастиру одолели су зубу времена. Отуда, упркос бурној историји, овде има веома мало старина. Београдака тврђава, Смедеревски град, Голубачке зидине, Рудник и др. у рушевинама су сачували веома мало од овоје првобитности. Бројни освајачи дограђивали су их и мењали. Предања су се губила, заборављала, али сељаци још и данас на њивама често проналазе бакарне римске новчмће, сребрњке, остатке насеља, незабележених и непознатих.

У време I и II српског устанка против турског феудализма, централна Србија је постала оредиште војних и политичких збивања. Са орашачког састанка, главне вође устаника, Карађорђе Петровић, Станоје Главаш, Јанко Катић, Арсеније Ломо и други, упутиле су из ових крајева позиве нахијама „сваки свога убите субашу“, а у шумадијским селима Орашцу, Раниловићу, Дрлупи, Рогачи, Дучини и Сибници планули су први турски ханови. Буне у Шумадији брзо су захватиле београдски пашалук и шириле се по целој Србији. Напоредо са успеоима и чувеним биткама у којима су устаници тукли далеко бројнију дахијску и царску војску, долазили су унутрашњи политички сукоби око будућег уређења земље. У посавоким селима Борку и Остружници одржане су познате скупштине устаника које су установиле политичко представништво нове Србије и изабрале прву владу — Правитељствујушчи совјет сербски. После ослобођења Рудника, Пожаревца и Смедерева, седиште Совјета је 1805. године пренето у Смедерево, а две године каоније у Београд. Једно време он је заседао и у Страгарима у конаку манастира Вољавче.

Пораз од 1813. године само је привремено задржао даљи ток догађаја. Таковоки устанак 1815. године захватио је у овом крају најпре рудничку и крагујевачку нахију. Први град у који су ушли устаници био је Рудник, а други Обреновац (Палеж), преко кога оу ишли канали за снабдевање оружјем и барутом из Срема.

По изводевању ограничене самосталности, престоница Србије и средиште унутрашњих сукоба и дипломатске активности постао је Крагујевац. Одатле су кретале чете које су угушиле Ђакову буну у Јасеници, а касније су одатле кренули са војском утавобранитељи и протерали кнеза Милоша Обреновића из Србије. Претендујући на пијемонство међу балканским словенима, обреновићска Србија је, поред Турске, долазила у сукобе са Бугарском и Црногор-

ском кнежевином, на чему су годинама своју поштитику према Балкану градиле велике силе, у црвом реду Аустроугарска и Русија. То је имало одраза на унутрашњи политички живот и сукобе између народне скупштине у Крагујевцу и двора у Београду, каснијој престоници Србије.

Територија централне Србије била је у то време покривена густим, скоро непроходним шумама, у којима су увек налазили уточиште сточари и хајдуци. Хајдучија је, како у устанцима против Турака тако и касније, често попримала политички карактер. Неписмено и заостало становништво претежно се бавило сточарством, посебно свињарством, за које су нарочите погодности пружале храстове шуме. Земљорадња је била развијенија углавном само у долинама река, а варошице су се споро развијале око некадашњих туроких паланака и утврђења.

Шанчевима и крајпуташима у овим крајевима историја је касније додала и ровове из првог светског рата, као и успомене на битке око Београда, на Колубари, Космају и Варовницама. Ратоози и буне које су тих година стварале и потресале Србију и мучне године борбе за независност дуго су касније користиле разне грађанске политичке групације. Карађорђевићска монархија је између два рата, стварањем опленачког мита, настојала да обезбеди своје политичко упориште у шумадијским селима. Поред осталог, и све ове чињенице долазе у ред оних локалних специфичности које не треба губити из вида при оцењивању радничког покрета и народноослободилачког рата у овим крајевима.

Половином XIX века Србија је имала само два-три индустријска предузећа, и то барутану у Страгарима под Рудником и тополивницу у Крагујевцу, а нешто се радило и у Мајданпеку на вађењу руде. Али без обзира на заосталост индустрије и занатства, у градовима централне Србије релативно рано се јављају прве социјалистичке идеје и организације, око којих се окупља омладина и занатско радништво. Те идеје је доносила интелектуална младеж са својих школовања по западној Европи и Русији, прилагођавајући их својим схватањима и приликама ондашње Србије. Светозар Марковић је у Београду издавао 1871. године први социјалистички лист на Балкану „Радник”. Три године касније, он преноси тежиште политичке активности у Крагујевац, где издаје лист „Јавност”. Одлука о преласку у Крагујевац имала је тада вишеструки значај. **ТЈ** се налазила тополивница, највећа фабрика у Србији, са великим бројем радника, а такође и учитељска школа. Крагујевац је био средиште Србије и из њега се покрет лакше него из

Београда могао ширити по целој земљи. На нрају, ту је обично заседала Народна скупштина, а лиетови су из Београда стизали сувише касно да би могли непосредније да утичу на политичке догађаје у земљи.

Режим је убрзо онемогућио рад крагујевачког Друштвеног одбора. Светозар Марковић је ухапшен и осуђен на 9 месеци затвора, које је издржао у пожаревачкој казниони. Пред прогонима и под притиском полиције, један део Марковићевих следбеника почео је нагињати „сељачком радикализму" и „политичарском опозиционерству". Упркос томе, социјалистичке идеје су се шириле међу радницима и омладином, који су кроз многе буне пружали отпор обреновићком режиму. У Београду су се бунили ђаци Белике школе и багословије, бунили су се ученици крагујевачке Учитељске школе и пожаревачког Земљоделског завода. Најзначајнији у том погледу био је догађај са црвеним барјаком у Крагујевцу. Радници и грађани Крагујевца пружили су 1876. године отпор покушају режима да смени општинску управу коју су сачињавале присталице идеја Светозара Марковића. После победе на збору, они су кренули улицама града носећи црвени бардак са натписом „Самоуправа". Ова демонстрација заплашила је присталице режима још више због гласова који су стизали у Београд о томе да је црвени барјак у Крагујевцу почетак припремљене буне у Грузи и Јасеници и да ће Крагујевац бити нова Париска комуна.¹

Изградњу пруте Београд—Ниш, која је пуштена у саобраћај 1884. године, и брзи развитак капитализма крајем XIX и почетком XX века пратило је јачање радничке класе и у овом делу Србије. Али радничка друштва, створана у градовима осамдесетих и деведесетих година, још увек су окупљала претежно занатске раднике, који су водили и прве штрајкове против послодаваца. Један од најзначајнијих био је штрајк абацијских радника у Крагујевцу 1890. године.

Развитак радничких организација у то време отежавало је непостојање основних демакратских слобода у земљи за време владавине Александра Обреновића. После „Мајског преврата" 1903, којим је под притиском грађанских политичких кругова уведен либералнији режим, поред синдикалних радничких организација, стварају се у градовима централне Србије и организације Српске социјалдемократске партије. Овај успон у развоју радничког покрета био је донекле задржан ослободилачким ратовима на Балкану 1912. и 1914. године.

¹ Слободан Јовановић: — Влада краља Милана Обреновића.

Под утицајем октобарске револуције, завршетак првог светског рата пропраћен је на овом подручју револуционарним таласом и наглим ширењем идеја социјалистичке револуције. Уз помоћ јаким партијских организација у Крагујевцу, Смедереву, Смедеревској Паланци, Младеновцу, Јагодини, Пожаревцу, Обреновцу и другим градовима, развио се 1919. године енажан синдикални покрет. Скоро свуда ничу подружнице занатских радника, а синдикална већа стварају поред осталог и своја културно-уметничка друштва *Абрашевић*, омладинске драмске секције и хорове. Полет у радничком покрету одразио се и на изборима који су вршени после I светског рата. Радници Крагујевца су три пута бирали комунисте за посланике, а на општинским изборима 1920. године у граду је победила листа комунистичке партије.² У два маха слао је у Народну скупштину посланике комунисте и народ пожаревачког краја, а упркос отвореном притиску полиције и демагогији режимских странака, кандидати Комунистичке партије су добили знатан број гласова и у многим другим градовима.

Видовданским уставом, Обзномом и Законом о заштити државе, партијске организације су биле најпре онемогућаване, а затим и забрањене, уз масовна хапшења и прогоне истакнутих комуниста. Али и поред тога, монархија није била у стању да угуши раднички покрет, у који се, са стварањем нових индустријских предузећа, све више укључивао и индустријски пролетаријат. Без обзира на прогоне и фракционаштво у врховима Партије, најдоследнији партијски кадрови се оријентишу на рад у синдикатима и настоје да обнове илегалне партијске ћелије непосредно на терену.

У Смедеревској Паланци 1923. године партијску организацију је обновио Коста Новаковић. Она је успела да оживи синдикални покрет стварајући подружнице металаца, грађевинских, кожарских, абацијских и берберских радника. Прилагођавајући се новим условима, ове радничке организације су успеле да се одрже упркос полицијском терору. После забране *Абрашевића*, основано је радничко културно уметничко друштво *Светлост*, а када је и њега полиција забранила, основана је *Буктиња*. Отварање фабрике вагона „Јасеница“ 1925. године и кратак боравак Јосипа Броза Тита 1926. године у Паланци помогли су даљем учвршћењу синдиката, који је 1927. године организовао први штрајк фабричких радника. Штрајк је трајао пуне три недеље и завршио се делимичним успехом, што је имало велики морално-политички утицај на радништво у граду и околно

² Социјалдемократска партија Југославије (комуниста).

сељаштво. Те године штрајковали су такође и радници у смедеревској жељезари „Сартид“ захтевајући смањење радног времена и повећање плата. Штрајк у Смедереву није уопео, па су идуће године радници „Сартида“ поново обуставили рад, постављајући иоте захтеве.

Синдикалне организације у Пожаревцу обновљене су 1924. године. Активност Синдиката је нарочито оживела 1927. године, преко *Абрашевића*, спартоког клуба *Млади радник*, омладинске и женске секције и многобројних подружница, када су у Пожаревац дошли Ибрахим и Спасенија Бабовић. Полиција је, међутим, забранила рад *Абрашевића*, па је основано радничко културноуметничко друштво *Свест*, али је и оно убрзо растурено.

Средином 1928. године професар Милан Мијалковић Чича обновио је у Крагујевцу друштво *Абрашевић* и формирао партијоку организацију у Војнотехничком заводу. То је било од посебног значаја за јачање радничког покрета у централној Србији.

Крагујевачка партијска и синдикална организација адиграле су веома важну улогу нарочито после 1933. године, када је под апштим притиоком почео слабити шестојануарски режим. Организујући радничке зборове, посете радницима околних градова и приредбе са напредним праграмом, она је вршила утицај на астале радничке центре у околини, а нарочито у Поморављу. У то време индустријско радништво на овој територији још увек је било релативно малобројно. Од укупно 31 среза централне Србије, у 20 није било значајнијих индустријских предузећа. Већина среских места биле су, у ствари, провинцијске варошице оа једва којом хиљадом становника, по којим дућаном и занатском радњом. Велики рударски базени (колубароки, кастолачки, звишки и базен Сењско-ресавских рудника) запошљавали су углавном неквалификовану радну снагу из околних села.³ Слична је била ситуација и у другим рудницима, а добрим делом и у фабрикама у Јагодини, Параћину, Ћуприји, Смедереву, Плани, Младеновцу, Паланци, Обреновцу и Умци. Поред сталног притиска „резервне радне снаге“, и присуство страног капитала отежавало је у знатној мери организовање и борбу радника. Разним формама, инострани капитал је преко овојих представника све чешће у предузећима преузимао непосредно руковођење производњом. У фабрици вагона у Смедеревској Паланци главну реч је ваддио представник француског капитала, који је истовремено био и директор фабрике. „Француско-српска индустрија утља и цемента АД“ експлоатисала је фабрику

³ Од 3.000 рудара Костолца, Кленовика и Звишких рудника 2.500 су били сезонски радници. У Сењско-ресавском базену радна снага са села чинила је 75 — 80% запослених.

цемента у Поповцу и Сисевачке руднике. Фабрика шећера у Туприуи и јагодинска пивара биле су у рукама чешког, а јагодинска фабрика за прераду меса и кланица у Великој Плани у рукама италијанског капитала. Са немачким капиталом у смедеревску железару „Сартид“ дошла је и немачка управа, која је, упошљавањем фолксдојчера, гушила оваки повушај организовања и политичког активирања радника. По свему томе Крагујевац се разликовао од осталих градова. Не рачунајући Београд, он је био највећи раднички центар у овом делу Србије који је запошљавао само у Војнотехничком заводу око 12.000 индустријских радника. Поред тога, у граду је било још оио 4.000 занатских, тзв. варошких радника, што је све укупно чинило скоро половину целокупног становништва. Као војна институција, Војнотехнички завод био је под посебним режимом, због чега се тамо нису могле стварати синдикалне организације. Међутим, радници завода су се укључили у градоке подружнице УРСС-а и створили у Крагујевцу једну од најјачих синдикалних организација у Србији. Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* имало је у хору, драмокој и другим секцијама преко 200 активних чланова. Гостовањима у Свилајнцу, Сграгарима, Параћину и неким селима у околини Крагујевца, оно је доота учинило на међусобном зближавању радника и ширењу синдикалног покрета у Поморављу и Шумадији. Са оживљавањем рада партијских организација учестали су и раднички штрајкови и јачао отпор владајућем режиму. Крагујевачки кројачки радници ступили су у штрајк 1935. године захтевајући смањење радног времена од 10. на 9. часова и склапање колективног уговора. Оиромашни сељаци из Гараша, Даросаве, Прогореоца и Живковаца одлазили су организовано и у групама за Београд да захтевају од владе да им обезбеди хлеб и запослење. Идуће године, пуним успехом је завршен петнаестодневни штрајк грађевинских радника, а такође и двомесечни штрајк абација који је вођен 1937. године. Синдикална организација Крагујевца била је у то време веома масовна и разграната. Постојале су подружнице металаца, шивача, грађевинара, бербера, кожара, дрводеља, пекара, молера и опанчара. Њихов рад обједињавао је месни међустрковни одбор, док су графичари имали засебан пододбор. Штрајкачи су увек уживали пуну подршку не само градских него и заводских радника, којима су као некој врсти војних обвезника штрајкови били строго забрањени и спадали су у надлежност војног суда. Захваљујући овој јединственисти, раднички штрајкови су тих година, а и касније, скоро увек постизали пун успех, а поред економских, у њима су се све чешће јављали и политички захтеви. Подружница шивачких радника је у лето 1937. године де-

монстративно одбила даљу претплату на радничке новине, које су под утицајем реформистичких синдикалних руководства често донооиле чланке против Совјетског Савеза. Синдикална централа је због тога ову подружницу искључила из УРСС-а, али пошто је она продужила са радом, руководство је после годину дана било присиљено да је врати у чланство.

Током 1935. године крагујевачка партијска организација је водила широку акцију за стварање Народног фронта слободе који би окупио напредне грађане и присталице опозиционих група. Образован је иницијативни одбор, у који је поред комуниста ушао и један број напредних интелектуалаца. Највећи догађај те године био је велики народни збор који је одржан у граду 25. августа, ради оснивања Јединствене радничке странке. Уочи збора партијска организација је издала проглас у коме су се радници и сељаци обавештавали о оснивању иницијативног одбора „за стварање јединствене радничке странке“, а који истовремено „ради на остварењу Народног фронта слободе“.⁴

Крагујевачком збору присуствовало је око 50.000 радника, сељака, омладинаца и грађана из читаве Шумадије и Поморавља.

На тој масовној политичкој основи, тих година почеле су да се стварају партијске организације у многим селима у Шумадији. Указујући на потребу стварања антифашистичког народног фронта и развијања широког политичког рада, априлски пленум ЦК КПЈ 1936. године посебно је истакао за пример другима успешне зборове и акције комуниста „у Крагујевцу и на Убу“.⁵

Под утицајем активности радничких организација, у Крагујевцу отпочиње обнављање Синдиката — најпре међу рударима, а затим и у градовима Поморавља. Крајем 1936. године ступили су у штрајк сви рудари рудника Равна река, са захтевом да им се дозволи удруживање у Синдикат, да управа рудника призна радничке поверенике и да се повећају плате рударима. После пет дана штрајк се завршио потпуним успехом, што је имало великог одјека у другим рудницама Сењскоресавског базена. Октобра исте године, избио је штрајк јамских радника у руднику Ресава. Повод је такође био непризнавање организације савеза рудара, пљачка радника исплатама у боновима — тантузима (како су их радници називали) и тежак систем казни којом су били изложени од стране управе рудника и надзорника. Радничке делегације су упућене у Београд власнику рудника и Министарству шума и руда. Рудари су и овог пута однели по-

⁴ Оригинал Прогласа у Народном музеју Крагујевац.

⁵ Оригинал документа у Институту за изучавање радничког покрета.

беду и успели да се изборе за све постављене захтеве.⁶

Једну од најјачих синдикалних организација у овом крају, имали су радници рудника Сисевац. Нџом је руководио веома популаран у овом крају и познат синдикални борац Љуба Николић, рудар из Петровца на Млави. Радници Сисевца су водили један од највећих штрајкова рудара у Сењскоресавским рудницима, о којем су писале и радничке новине.⁷ У штрајку који је трајао месец дана учествовало је 750 рудара Сисевца, а да би издржали, пружили су им помоћ сељаци из околних села. Штрајк је завршен потпуним успехом и послодавци су пристали на потписивање уговора о повећању надница и о забрани надзорном особљу да врши репресалије над синдикално организованим радницима.

Током 1937. године обновљени су УРСС-ови синдикати у Ћуприји и Параћину. У Ћуприји су те године организоване подружнице графичких и шивачких, а нешто касније и кожарских радника. Највећа и најактивнија подружница у Параћину била је у фабрици стакла. Културно-уметничко друштво ове подружнице *Иван Цанкар*, после многих успешних гостовања, било је познато у многим местима у околини. У граду су сем тога постојале подружнице графичара и металаца, које су као и подружница стакларских радника са мањим или већим успехом организовале многе радничке штрајкове.

Напоредо са Синдикатом, у Поморављу се тих година обнављају илегалне партијске ћелије. Партијска организација у Јагодини обновљена је 1935. године, а нешто касније и у фабрици стакла у Параћину. Идуће године обновљена је партијска организација у Свилајнцу и у Марковцу, а у неким селима великоорашког среза створена су партијска упуришта.

Попуштање шестојануарског режима после 1933. године, под општим притиском у земљи, пропраћено је такође брзим обнављањем синдикалних организација и у осталим крајевима централне Србије. Изузимајући Уб и Обреновац, партијске организације тамо нису постојале, а уколико су се где и задржале из ранијих година — оптерећене опортунизмом — нису показивале никакву активност. Слична је била ситуација и са партијском ћелијом у Обреновцу, која је због тога касније заобиђена. На обнављању Синдиката и других напредних организација овде су углавном радили поједини комунисти који су се у ова места склонили пред

⁶ „Сто година сењских рудника“, стр. 277—299

⁷ „Радничке новине“, бр. 9, од 28. фебруара 1935. године.

полицијом или чланови КПЈ из Београда родом из ових крајева.

У Пожаревцу је 1934. године обновљено радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* и многе подружнице занатских радника. Исте године, напредни студенти преузимају управу Удружења студената и око њега окупљају радничку и сеоску омладину. Поред политичког рада, синдикалне и омладинске организације су прикупљале помоћ за руководиоце КПЈ који су се налазили у затвору у Забели и женском затвору крај Пожаревца.⁸ Помоћу затвореника слободњака, Отокар Кершовани је био организовао канал који је преко Пожаревца ишао до партијских руководстава у Београду.⁹

Први штрајк по обнављању синдиката у пожаревачком крају водили су 1935. године радници машинског одељења рудника злата у Нересници код Кучева. Са мотивацијом да је штрајк „уперен против краља“, који је имао акције у овом руднику, жандарми су захтевали враћање радника на посао. Пошто је захтев одбијен, жандармерија је хапшењем и протеривањем извесног броја радника разбила штрајк. Његов неуспех, међутим, не лежи толико у овој интервенцији полиције, колико у преурањености, јер синдикална организација, због недовољне организованости, у то време није могла да обезбеди подршку и учешће у штрајку осталих радника у руднику.

Стварање синдикалних организација међу рударима у овом крају било је утолико важније што у градовима није било већих индустријских предузећа. После Пожаревца и Нереснице, 1937. године обновљена је синдикална организација и у Костолачким рудницима.

У време обнављања радничких организација око Пожаревца пада и стварање синдикалних подружница у Младеновцу. Иса Јовановић и Јосип Кодак су 1935. године обновили синдикат у младеновачкој фабрици цакова. За неколико дана учлањено је преко 300 радника, али је власник фабрике, уз помоћ полиције, онемогућио рад подружнице. Јовановић и Кодак су протерани из Младеновца, а остали чланови управе отпуштени су са посла. Тако се за извесно време активност подружнице свела на повремене мање штрајкозе за повећање надница.

Синдикална организација у Посавини обновљена је такође 1935. године. Тада су у Обреновцу и по другим мес-

⁸ У овим затворима налазили су се, између осталих, Едвард Кардељ, Отокар Кершовани, Лидија Шентјџџи, Моша Пијаде, Буро Салај, Светислав Стефановић, Јосип Цази, Иван Милутиншић, Бока Пајковић, Гојко Самарџић и др.

⁹ Овај канал је у Пожаревцу ишао преко Свете Станојевића и Свете Пејића.

тима у околини образоване подружнице (кожара, дрводеља, фризера, абација, кројача и приватних намештеника. Покретачи синдикалне активности били су чланови КПЈ родом из овог краја, Милорад Јовановић Свилени, Светислав Адамовић Баги, Драги Живковић Гага и Јеремија Петровић. Ооншу Оиндиката нратили су учестаЈш нгграјкови. У јануару и августу 1935. године штрајковали су абацијски радници. Августовски штрајк абација трајао је месец дана и радници су успели да изборе скраћење радног времена и повећање надница. У марту су штрајковали радници текстилне фабрике „АД Шумадија“ на Умци. Штрајк у обреновачком предузећу „АД Суворор“ трајао је 20 дана, а штрајк берберско-фризерских радника месец дана.

Обновљене радничке организације и партијске ћелије успеле су брзо да остваре знатан утицај свуда где су са више политичког смисла умеле да истакну у први план она питања која су представљала интерес широких народних маса. То је тих година нарочито дошло до изражаја с обзиром на потребу организовања отпора утицају страних сила. Када је 1935. године Стојадиновићева влада потписала конкордат са Ватиканом, комунисти су, иступајући у првим редовима, успели да овај револт са националним и верским елементима добије облик политичког отпора ширењу фашистичког утицаја. Таква активност партијских организација била је у духу закључака VII конгреса Коминтерне, који је крајем јула 1935. године у Моакви поставио свим комунистичким партијама задатак да у борбу против фашизма уведу све прогресивне и демократске снаге. Нарочито се у томе истицала партијска организација у Крагујевцу, која је августа 1935. године организовала збор „народног фронта слободе“. Велики збор је, такође уз учешће крагујевачких радника, одржан 1936. године и у Јагодини, а у новембру исте године организоване су у Крагујевцу маоовне демонстрације против рата. До већих протеста и сукоба са жандармима дошло је скоро у свим градовима и већим местима централне Србије 1937. године поводом смрти патријарха, који је пружио отпор конкордату.

Овај полет у радничком и напредном покрету на целој територији централне Србије, а у првом реду обнављање партијских организација, омеле су за извесно време провале и хапшења, најпре у партијској организацији Београда, а затим и у Крагујевцу. Новембра 1936. године, у београдској провали ухапшен је скоро читав Покрајински комитет КПЈ за Србију. Чланови ПК Цана Бабснвић и Крста Попивода су, иако проваљени, успели да избетну хапшење,

па су наставили са радом у Обласном комитету КПЈ за ужу Србију са Момом Марковићем, Гргом Јанкезом и Жиком Ђурђевићем. У лето 1937. године дошло је, међутим, до провале у крагујевачком Војнотехничком заводу. Неколико ухапшених чланова КПЈ, који су се слабо држали, провалили су све чланове Обласног комитета и све партијске организације по Србији. Полиција Дунавске бановине из Новог Сада довела је у крагујевачки гарнизони затвор и у суседну гаражу око 150 чланова партије. Овај затвор се налазио на периферији града, па су агенти могли без бојазни да муче ухапшенике. Цана Бабовић је у Крагујевац доведена из Сарајева, а Попиводе из Ниша. Да би изнудили признање и дошли до доказа, агенти су безобзирно мучили затворене комунисте. Хранили су их насилно сољу и остављали данима без капи воде, тукли их, палили им ноге, а Попиводе су турпијом стругали кости. Под веома сумњивим околностима, нађен је мртав у затвору члан Обласног комитета Жика Ђурђевић. Говорило се да је подлегао мучењу и да је било неистинито саопштење полиције о његовом самоубиству. Поред свега тога, агенти нису дошли до нових доказа и признања од Попиводе и Цане Бабовић, па су после извеоног времена, под притиском јавног мњења, морали да ослободе већину затвореника.

Крагујевачком провалом партијској организацији у централној Србији нанет је тежак ударац. Похапшени су скоро сви чланови КПЈ у Крагујевцу, Јагодини и параћинској фабрици стакла. У Свилајнцу је ухапшен цео месни комитет КПЈ, а организације у околини, иако нису биле откривене, пасивизирале су се. Као последица фракционашких сукоба у врховима партије, недовољне одговорности и разних „теорија“ да се „полицијска мучења не могу издржати“, ове провале су уносиле деморализацију и неповерење, што је још више отежавало обнављање организација на терену. У оваквим условима, за Партију је од посебно великог значаја било добро држање комуниста пред класним непријатељем. Нови Централни комитет на челу са Јосипом Брозом Титом често је истицао држање Цане Бабовић и Крсте Попиводе као пример „држања комуниста пред класним непријатељем“.

ОБНАВЉАЊЕ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЦЕНТРАЛНОЈ СРБИЈИ

Прелом у развоју радничког покрета на територији централне Србије наступио је 1938. године. Ова година означава почетак процеса брзог обнављања и учвршћивања партијских организација, њиховог повезивања са масама,

коришћењем најразноврснијих форми легалног и илегалног рада, организовања многобројних акција, радничких штрајкова и демонстрација. У то време, УРСС-ови еиндикати, које су стварали или у које су улазили чланови КПЈ, постају масовна револуционарна радничка организација, а кроз Задружну омладину Југославије, домове и читаонице брзо се ширио утицај партије на село. Множиле су се организације СКОЈ-а са оснивањем разноврсних клубова, спортских друштава и кружока. Око партијских ћелија формирају се кружоци и разни одбори за окупљање и политичку активизацију жена.

На обнављању организација у централној Србији радила су у то време два партијска комитета. У непосредној околини Београда месни комитет Београда као Окружни комитет Београда, а на осталој територији Обласни комитет Партије за ужу Србију, који је обухватао и неке крајеве изван централне Србије.

Ова руководства су се при стварању партијских ћелија оријентисала на нове кадрове, који нису били под присмогром полиције нити умешани у фракционашке разморице. Заобиђени су не само поједини чланови Партије него и читаве партијске организације. Састављене од људи проверених у синдикатима и другим радничким организацијама, новостворене партијске ћелије биле су без оних слабости које су, поред терора, годинама биле главна сметња јачању илегалне КПЈ.

Обнављање партијских организација у Шумадији и Поморављу започело је већ првих месеци 1938. године. На партијски рад у ове крајеве дошао је у марту исте године Петар Стамболић. Формиран је нов Обласни комитет, у којем је он био секретар, а чланови Душан Петровић Шане и Бошко Ђуричић. На терену Поморавља радио је Бошко Ђуричић, а у Крагујевцу Душан Петровић. Нешто касније, у Обласни комитет је ушао и Станислав Сремчевић Црни. Обновљене су најпре партијске организације у Крагујевцу, Јагодини, Параћину и Ћуприји.

Крајем 1938. године и почетком 1939. године из Београда су на партијски рад у Крагујевац упућени Мијалко Тодоровић Плави и Раја Недељковић. Њиховим доласком пружена је значајна помоћ партијској организацији, која је убрзо бројно ојачала, а користећи разне форме легалног политичког рада, постала снажан политички фактор у граду и околини. Синдикат и културно уметничко друштво *Абрашевић*, спортско друштво *Радник*, друштво *Есперанто* и скоро све друге друштвене организације биле су под непосредним утицајем Партије. Нарочито је успешан био рад на окупљању омладине. Скојевска организација је веома брзо успела да задобије одлучујући утицај не само у редовима

радничке омладине већ и у женској и мушкој гимназији и у учитељској школи. Поред партијских организација у Аранђеловцу и Горњој Трешњевици, формирају сепартијске ћелшје и у селима Баточини, Брзану и Грошници.

Активност нових партијских организација одмах се осетила у првом реду у виду појачане делатности Синдиката. У Крагујевцу су 1938. године штрајковали кројачки радници. Штрајк се завршио њиховом победом. Исте године, поводом помена чехо^словачким војницима стрељаним у I светском рату, преко Синдиката и других масовних организација припремљене су и одржане антифашистичке демонстрације.

Користећи јаку синдикалну организацију, крагујевачки комунисти су исте године у предизборној кампањи често растурали зборове фашистичких партија и владајуће ЈРЗ не само у ближој околини него и даље у Поморављу. Уз помоћ Милорада Жунића Баце, учитеља из Рековца, крагујевачки радници су растурили рековачки збор на коме је требало да иступи Драгиша Цветковић. Долазећи на збор са оркестром и стварајући заглушујућу буку, они су онемогућили говорника, због чега је Жунић сутрадан телеграфски добио премештај за Хомоље.

Користећи поједине представнике грађанске Удружене опозиције, партијска руководства су организовала многобројне политичке конференције и зборове у селима Гружи, Баточини, Брзану, Десимировцу, Книћу, Барама, Драгобраћи, Глоговцу, Лапову и по другим местима Шумадије и Поморавља. На збору грађанске Удружене опозиције у Рековцу учествовало је око 300 крагујевчана, радника, симпатизера и чланова КПЈ. Захваљујући њиховом присуству, скуп опозиционара је добио сасвим одређену напредну политичку садржину. На овим зборовима и конференцијама, поред кандидата опозиције, иступали су и представници партијских организација, а у поморавском селу Глоговцу говорио је члан Обласног комитета Бошко Ђуричић. Тиме се, без обзира на отпор врхова опозиционих партија, на терену почео стварати антифашистички фронт, а око партијских организација окупљали су се поједини напредни представници ових грађанских политичких странака.

У Поморављу је најпре обновљена партијска организација у Јагодини. Преко ње су створена многа партијска упоришта у граду и по околним селима, а убрзо је у селу Шантаровцу формирана и прва партијска ћелшја. Јако партијско упорипге створено је међу професорима школе глумонемих, где је била смештена партијска техника и где су се истовремено склањали партијски илегалци. Формиран је такође и актив СКОЈ-а, који је у кружоцима и на честим излетима окупљао већи број омладине. Излети су најчешће

организовани у Мајурску воденицу и у манастир Јошаницу, и на њима су групе омладинаца прорађивале илегалну партиј'оку штампу.

Половином 1938. године, Бошко Ђуричић је обновио партијску организацију и актив СКОЈ-а у параћинској фабрици стакла, које су свој рад углавном усмериле кроз синдикалну организацију и културно-уметничко друштво *Иван Цанкар*. Нешто касније, Ђуричић је формирао и партијску организацију у Ћуприји. На иницијативу комуниста, у Ћуприји је исте године отворен културни клуб, који је коришћен за илегалан политички и идеолошки рад. Клуб је окупио велики број студената, интелектуалаца, радника и грађана, а имао је и своју месну читаоницу, библиотеку, позоришну секцију, хор, оркестар и одбор за идеолошко-политичка питања. Те године створена су такође и прва партијока упоришта међу рударима у околини.

Највећи штрајк у Поморављу био је с јесени 1938. године — штрајк сисевачких рудара. Један од главних организатора био је, као и раније, Љуба Николић, који је те године збор владиних кандидата у предизборној кампањи претворио у раднички митинг, обраћајући се присутнима са крова суседне ковачнице.¹⁰ Штрајк сисевачких рудара трајао је овога пута 41 дан и поново се завршио потпуном победом рудара.

Половином 1939. године прво за члана а затим и за секретара Обласног комитета дошао је, по изласку са робије, Милан Мијалковић Чича. Он је успоставио везу са партијском организацијом у Свилајнцу и Марковцу, а после ступања у везу са Смедеревском Паланком, обновио је у фабрици „Јасеница“ синдикалну и партијску организацију. Октобра исте године формирана је и партијска организација у Рачи.

Око партијских организација у Шумадији и Поморављу створени су 1938. године активи напредних жена, а успешним циредбама и излетима у 1939. години први пут је свечано и масовно прослављен дан жена 8. март.

Прве партијске организације око Београда формиране су 1938. године у Тамнави, Посавини и Пожаревцу. У тамнанском срезу, партијске ћелије су постојале у Убу, Бањанима, Кожуару, Такову, Каленићу и Стубленици, а у Посавини у селима Забрежју и Стублинама. У Обреновцу је стара партијска организација заобиђена због ликвидаторског др-

¹⁰ Полиција је због тога нешто касније организовала мучко убиство Николића приликом изласка из рудничке јаме. „Сто година Сењских рудника“, стр. 233—236.

жања неких руководећих чланова. Зато је Покрајински комитет на партијски рад у Обреновац упутио Владу Аксентијевића, који је 1939. године формирао нову партијску организацију у граду. У то време стварају се такође и прве партијске организације у неким селима космајског среза.

Поред поменутих партијских организација, у овим и суседним срезovima постојала су многобројна партијска упоришта створена од чланова КПЈ и скојеваца из Београда, а нарочито од номуниста са Београдског универзитета. Организација на Београдском универзитету једина није страдала у ранијим провалама, па је при обнављању партијског рада у унутрашњости одиграла веома значајну улогу.

Партијску ћелију у Пожаревцу формирао је Добривоје Радосављевић Боби. Окупљајући око себе синдикално организоване раднике, а нарочито омладину — у клуб студената, спортски клуб *Млади радник* — и уз помоћ чланова КПЈ и СКОЈ-а са ове територије који су били на Београдском универзитету, партијска ћелија је веома брзо успела да створи низ упоришта КПЈ међу радницима и по селима у округу.

Појава нових партијских организација оживела је радничке акције и допринела јачању синдикалних организација. У Пожаревцу, Обреновцу и околини стварају се многе нове подружнице кројачких, фризерских, грађевинских и пекарских радника. У Обреновцу је основано и средско синдикално руководство — Пленум синдикалне подружнице. Пленум је организовао културно-уметничко друштво, као огранак београдског *Абрашевића*, и водио низ акција. Синдикат је упутио писмени протест Среском начелнику зато што овај није узео у разматрање пријаве против послодаваца који се нису придржавали законских прописа о дозвољеном радном времену. Убрзо је у граду створен раднички универзитет, који је за раднике и грађане организовао бројна предавања. Значајну помоћ Пленум је пружио подружницама при организовању штрајкова и у међусобном потпомагању, тако да су се скоро сви штрајкови у Посавини завршавали победом радника. Највећи штрајк 1939. године у овом крају био је штрајк абација у Обреновцу, који је трајао од маја до августа. Јула исте године ступили су у штрајк обреновачки цигларски радници, али је на позив послодаваца полиција хапшењем и прогонима успела да овај штрајк угуши. Напредни радници и комунисти из Обреновца и околине су те године на масовном радничком збору у граду онемогућили иступање Милорада Белића, који је требало да говори у име режимских социјалиста. У Пожаревцу су 1938. године штрајковали абацијски радници, којима су се убрзо прикључили опанчари, а

највећи штрајк 1939. године био је поново штрајк опанчара који је трајао пуна два месеца.

Те године са партијским организацијама обновљени су и Синдикати у Убу, који су убрзо **окупи.ЈШ** све абациске раднике у варошици. Најуспелији штрајкови у 1939. години у Убу били су штрајкови опанчара и абаџија, којима су радници изборили повећање надница. Партијска организација је овде, такође у неколико наврата, организовала штрајкове солидарности са штрајковима ваљевских радника и београдских металаца.

УЧВРШЋИВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈА И ЈАЧАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА ПАРТИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ

После обнављања, партијске организације у централној Србији успеле су за кратко време да се среде. Мада још увек малобројне, оне су окупљале око себе велики број напредних људи, а кроз Синдикат и друге форме легалног деловања оствариле су знатан политички утицај у градовима и околини. То су показивале и многе политичке акције, у првом реду оне које су спровођене ради мобилизације народа у јединствени народни фронт против све јачег утицаја фашистичких сила и фашизације земље, коју је спроводила владајућа ЈРЗ после децембарских избора 1938. године.

Сарадњу са појединим истакнутим политичарима на терену, започету у току изборне кампање, партијске организације су настојале да наставе даљим пружањем отпора политици режима. Оваква активност партијских организација на терену још више је приближила Партију народним масама. Преко одбора Странке радног народа и у заједници са Удруженом опозицијом, крагујевачка партијска организација је одржавала, нарочито 1938. године, веома успеле зборове и конференције у многим селима у околини. Повезујући се на тај начин са најширим масама, комунисти су успевали да организују многобројне акције ради раскривања Хођериних фашиста, који су у то време продирали у поморавска села. Разбијани су и онемогућавани зборови Љотићеваца, режимиких социјалиста Живка Топаловића и владајуће ЈРЗ. Исте године изашао је и први број Јшта „Светлост“, који је крагујевачка партијска организација покренула као орган Народног фронта Шумадије.

За време „чешке кризе“, партијске и скојевске организације су повеле масовну политичку акцију позивајући на одбрану земље од фашизма. Одржаване су приредбе са патриотским програмом на којима се захтевало ослањање на Совјетски Савез и пружање подршке Чехословачкој.

Дељене су заставице са паролом „Бранићемо земљу” и уписивани добровољци за одлазак у Чехословачку. Групи од 80 беотрадских студената чланова КПЈ и СКОЈ-а, која је тих дана обилазила градове у унутрашњости, приређивани су масовни дочеци. У Кратујевцу је гостовање студентата наишло на опште одушевљење радника и грађана. Сличан дочек био је и на јагодинској железничкој станици, одакле је маса света пратила студенте све до саколског дома, где су после приредбе бурно поздрављешт говорници позивали да се пружи помоћ Чехословачкој, захтевајући уједно припреме за одбрану земље. Приликом гостовања у Обреновцу, студенти су обишли и околна села, Рвате, Звечку и Бело Поље. Говорило се о одбрани земље и борби за социјализам. После говора Мијалка Годоровића, у сали Соколског дома у Обреновцу, бурно поздрављени студенти дали су приредбу. Публика је на реверима носила заставице са паролом „Бранићемо земљу”.

Студентска гостовања у ово време била су веома значајна за проширивање масовног политичког рада. У Обреновцу је одмах иза тога створено Удружење студената, које је са великим успехом организовало приредбе у граду и по селима. Давани су комади са социјално-политичком садржршом као што је *Слуга Јернеј* од Цанкара и рецитоване песме радничког песника Косте Абрашевића. Оппги полет у овом граду захватио је и средњошколце, који су на иницијативу скојеваца формирали средњошколско удружење, али се оно због притиака полиције на родитеље убрзо распало. Овим гостовањем и честим групним излетима, још више практичним организационим радом, студентока организација је стекла велику популарност у унутрашњости, а за власт и жандарме реч студент је постала синоним комунизма.

Слаб полштички утицај на селу био је годинама карактеристичан за скоро све партијске организације у централној Србији. Њихов рад је био претежно оријентисан на градове, са ретким и малобројним упориштима и још малобројнијим партијским ортанизацијама по селима. Одлучујућа прекретница у том погледу наступила је 1938. године, када је СКОЈ, уз помоћ Партије, преузео руководство у организацији *Задружна омладина Југославије*.¹¹ Те, а нарочито 1939. године, по селима централне Србије стварају се подружнице ЗОЈ, које обухватају често више од 200 редовних чланова омладинаца и почасних чланова старијих. Те подружнице су организовале разне секције, драмске групе, које су са напредним програмом гостовале по околини. Устајући отворено против политике режима према радном се-

¹¹ Материјал са V Конгреса КПЈ.

љаку, позивајући у борбу за социјализам кроз удруживање и колективизацију, ове екипе су постизале ванредан успех по свим селима. Од чланарине и прикупљених прилога стварале су се читаонице и библиотеке са напредном литературом.

Најмасовније организације ЗОЈ постојале су у тадањем београдском и пожаревачком округу. У селима београдског округа: Умчарима, Шепшину, Поповићу, Малом Пожаревцу, Влашки, Парцанима, Стублинама и Уровцу — подружнице су формиране већ 1938. године и убрзо су обухватиле скоро читаву омладину.

Током 1939. године организације Задружне омладине су се прошириле и у Тамнаву, где су основане подружнице у Бањанима, Каленићу, Радљеву и Памбуковици. Најактивнија у то време била је организација у Бањанима, која је одржавала приредбе по околним селима, а половину прихода давала као прилог за илегалну КПЈ.

Оснивачкој скупштини пожаревачке подружнице, у лето 1939. године, присуствовало је преко стотину омладинаца, а као делегат главног одбора Воја Лековић, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију. Поред пожаревачке, најјача организација задружне омладине у овом крају била је у Кучеву.

У Шумадији и Поморављу такође су у појединим селима створане организације Задружне омладине, а у многим другим, уместо ове организације, партијске ћелије су радиле кроз разне легалне институције, окупљајући ту омладину и остале напредне људе по селима.

Почетком фебруара 1940. године одржана је Обласна партијска конференција на Црном врху. Њој су присуствовали делегати из партијских организација Крагујевца, Краљева, Чачка, Ужица, Крушевца, Ћуприје и Параћина. У име Покрајинског комитета КПЈ за Србију конференцији су присуствовали Спасенија Цана Бабовић и Милан Благојевић, а међу делегатима су били Милан Мијалковић Чича, Петар Стамболић, Душан Петровић Шане, Мијалко Тодоровић, Десимир Јововић, Милосав Милосављевић, Станислав Сремчевић, Раде Минић, Радован Јовановић, Ратко Петровић, Момир Томић, Радисав Миладиновић, Лазар Колишевски, Љубинко Пајић и други. Као инструктор Покрајинског комитета присуствовао је Ратко Митровић.

Конференција је трајала један дан а на дневном реду су била следећа питања:

1. Организационо-политичка питања Партије.
2. Политичка ситуација у свету.

3. Избор новог Обласног комитета.

4. Разно.

Реферат о првој тачки поднео је дотадањи секретар Обласног комитета Милан Мијалковић а по другој Ратко Мигровић. На конференцији је истакнута потреба даљег јачања Партије нарочито пријемом индустријских радника у великим радничким центрима и ширењем политичког утицаја у масама. Указано је такође на неопходност интензивнијег рада на стварању народноантифашистичког фронта, на јачању партијских упоришта на селу. Конференција је оценила као веома успешан дотадашњи рад Обласног комитета и указала на потребу даљег јачања партијских руководства на терену. По завршетку дискусије, у којој су узешли учешћа екоро ови присутни, усвојени су посебни закључци и о једном и о другом реферату. Одлучено је такође да се на целој територији приступи формирању окружних партијских комитета опособних да спроводе закључке конференције. У нови Обласни комитет изабрани су тајним гласањем Милан Мијалковић, Станислав Сремчевић, Петар Стамболић, Душан Петровић Шане, Момир Томић, Бохпко Ђуричић и Мијалко Тодоровић. Такође су изабрани и делегати за Покрајиноку конференцију, која је одржана неколико месеци касније.

После конференције на Црном врху, формирана су три окружна комитета на територији коју је обухватио Обласни комитет КПЈ за ужу Србију. Нешто касније формирано је и Окружно поверенство КПЈ за Пожаревац, а на територији ОК Београда Срески и Месни комитети. Ова окружна и среска партијска руководства била су углавном и месни комитети већих градова у којима су се налазила.

Формирање окружних и среских комитета Партије извршено је у оквиру припрема за Покрајинску партијску конференцију за Србију и за V земаљоку конференцију. На саветовањима и конференцијама које су тим поводом одржаване, као и на састанцима партијских руководства, разматрани су углавном до тада постигнути резултати и даљи задаци на учвршћивању и проширењу партијских организација по окрузима и -срезовима.

Непосредно после конференције на Црном врху, одржана је у селу Корићанима Окружна партијска конференција за крагујевачки округ. Присуствовало је 35 делегата из Крагујевца и Шумадије. На конференцији, која је трајала скоро два дана, изабрани су у Окружни комитет за секретара Мијалко Тодоровић Плави, а за чланове Лазар Колишевски, Тоза Драговић, Душан Петровић Шане, Раја Недељковић, Олга Јовановић, Милорад Јовановић Врањанац и Ми-

лан Илић Чича. Нешто касније, у току године, кооптирани су у ОК Срета Младеновић и Мика Милосављевић. Територија на којој је деловао овај комитет обухватала је Крагујевац и срезове, грузански, крагујевачки са Лаповом, опленачки са Тополом и орашачки са Аранђеловцем. Непосредни задатак био је јачање партијске организације у округу, а на првом месту у Крагујевцу, међу радаицима, што је у то време често подвлачено у многим закључцима ЦК КПЈ.¹² Крагујевац је у то време поред Округног имао и Месни комитет КПЈ, који је непосредно руководио партијском организацијом у граду.

Убрзо после конференције у Корићанима формиран је Округни комитет за Јагодину, у коме је секретар био Милан Мијалковић и Округни комитет за Смедеревску Паланку, са Животом Станисављевићем као секретаром. Паланачка организација је у то време имала око 20 чланова КПЈ, углавном из фабрике вагона, и формирање Округног комитета било је у првом реду условљено тежњом да Партија прошири свој рад у граду и околини, ослањајући се на индустријско радништво.

Половином 1940. године одржана је у Београду Округна партијска конференција, којој су присуствовала 42 делегата са територије ОК Београда. Међу делегатима су, између осталог, били Радоје Дакић, Коча Поповић, Вељко Мићуновић, Бора Марковић и други. Из космајског среза делегат је био Раде Јовановић, а из Посавине Срба Јосиповић и Драги Живковић. Конференција је разматрала стање у партијској организацији и донела одлуке о даљем организационом и политичком јачању на терену. Изабран је и нов Месни комитет Београда, који је руководио партијским радом не само у граду него и округу београдском.¹³

За ову Округну конференцију у Посавини су делегати изабрани на партијској конференцији у Забрежју, којој је у име ПК КПЈ за Србију присуствовао Светозар Вукмановић Темпо. У то време, у Посавини је формиран Срески комитет, чији је секретар био Влада Аксентијевић, и у Тамнави, где је секретар био Андрија Мaziњанин.

У време Округне партијске конференције у Београду, пада и обнављање партијских организација у Смедереву. Секретар ОК Београда Радоје Дакић упутио је онамо поло-

¹² Потреба јачања партијске организације у Крагујевцу истакнута је и у Резолуцији V земаљске конференције.

¹³ Данас није могуће утврдити ко су били чланови овог партијског руководства. Познато је да је секретар био Радоје Дакић — међу члановима се помињу: Милош Матијевић Мрша, који је касније био секретар место Дакића, затим Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Машић, Давид Пајић, Рифат Бурџевић, Лепа Станковић, Лепа Перовић, Мирко Томић, Бајо Секулић, Воја Николић и Лука Шунка.

вином 1940. године Јура Сарића, који је обновио партијске организације у граду и формирао Месни комитет. Секретар овог Месног комитета био је Сарић, а чланови Јосип Ивановић Јоца, Јован Крајишник, Никола Крга, Александар Ратковић и Илија Пајдић. Поред тога што су често долазили у сукоб са Љотићевим зборашима, комунисти су организовали многе политичке акције, а у другој половини 1940. године у граду је већ постојало пет партијских ћелија, које су укупно имале 22 члана.

Окружно повереништво за Пожаревац формирано је у октобру 1940. године и у њему је секретар био Света Станојевић, а чланови: Божидар Димитријевић Козица, Вељко Дугошевић, Богољуб Стојановић, Миле Богдановић, Радисав Цвејић и Драга Павловић. Са оснивањем одбора Задружне омладине Југославије, у округу се стварају скојевске организације, у то време је формиран и Окружни комитет СКОЈ-а. Секретар овог комитета био је Радисав Цвејић, а чланови Богољуб Стојановић, Вера Милетић, ДаЕорјанка Пауновић и Драгиша Лазаревић.

Настојање Партије да продре у села допринело је брзом повећању броја партијских ћелија у селима око Космаја, па је крајем 1940. године и овде формиран Срески комитет Партије, чији је секретар био Раде Јовановић, а чланови: Милорад Марковић, Љубомир Ивковић, Велика Бенић и Александра Миловановић. Нешто касније формиран је у срезу космајском и Срески комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Жоја Степановић, а чланови: Добривоје Ивковић и Ђорђе Јоцић.

Раднички покрет у централној Србији 1940. године представљао је већ значајну снагу која је наносила озбиљне ударце поштини режима. Под руководством комуниста, подружнице УРСС-ових синдиката, културноуметничка и спортска друштва окупљају на стотине радника по фабрикама и градовима. Скоро сва спортска друштва и фудбалски клубови на територији централне Србије, као што су *Раднички* у Крагујевцу, *Млади радник* у Пожаревцу, *Јасеница* у Смедеревској Паланци, *Карађорђе* у Рачи, *Шумадија* у Аранђеловцу и друга, била су под непосредним утицајем партијске и скојевске организације. Од радничких прилога отварају се библиотеке, организују се приредбе и другарске вечери на којима се скупљају прилози за штрајкаче и илегалну КПЈ. На великој смотри радничких културно-уметничких друштава у Београду, *Абрагевевић* из Крагујевца и друштво *Иван Цанкар* из Параћина постигли су велики успех. Нарочито су топло поздрављени Параћинци, који су у ансамблу од 50 чланова имали 20 радника. После

крагујевачког *Абрашевића*, *Иван Цанкар* је у то време било највеће радничко културно-уметничко друштво у овом крају. Поводом првомајских празника оно је организовало уопела гостовања у Крагујевцу, Крушевцу, Ћуприји и Београду. Посебно је било успешно гостовање у Ћуприји, где се приредба морала одржати у присуству полицијског писара. У град су од раног јутра долазиле читаве пшорке рудара из околине. Када је на почетку приредбе раднички хор, уместо државне химне, запевао Интернационалу, сви радници су устали. Не знајући о каквој се химни ради, устао је и полицијски писар, који је седео у почасном реду са старијим радницима и рударима. Због тога су касније смењени са дужности и он и срески начелник.

Штрајкачки покрет у 1940. години добијао је све више политички карактер и показивао међусобну повезаност и солидарност радника. Када су те године ступили у штрајк крагујевачки кројачки радници, у граду није било ни једног штрајкбрехера, а штрајкачи су у писмима добијали подршку и помоћ радника из целе земље. Фебруара и октобра 1940. године у Ћуприји су штрајковали шивачи заједно са обућарима, који су добили нешто помоћи у новцу од радника из Хрватске и Синдиката кожара из Скопља. Опанчарски штрајк захватио је у то време скоро цело Поморавље. — Штрајковали су радници из Свилајнца, Марковца, Деспотовца и Великог Поповића. Исте те године, рудари Кленовика код Пожаревца водили су вишенедељну борбу, присиљавајући послодавце на потписивање колективног уговора. Поред синдикалних подружница из Пожаревца, у томе су их помагали и сељаци из околних села.

Велики број мањих и већих штрајкова у Крагујевцу, Јагодини, Смедереву и по другим местима праћен је честим демонстрацијама против скупоће, које су организовале и водиле партијске организације.

Од посебног значаја за политички рад били су многобројни излети радника и омладине, које *су често приређивале партијске и скојевске организације. Најмасовнији излети 1940. године организовани су поводом Првог маја, који су овога пута свечано прославиле све радничке и напредне организације у централној Србији. Крагујевац, Параћин, Ћуприја, Јагодина, Смедерево, Смедеревска Паланка и Обреновац, као и многа друга места, осванула су у зору Првог маја окићена прогласима ЦК КПЈ. Полазећи на излете, радници, напредни омладинци и грађани везали су за тај дан црвене маттне, а раднице су се окитиле црвеним каранфилима. На сличан начин је, у јесен 1940. године, организована и прослава поводом дана Октобарске револуције.

У то време поједине подружнице по градовима редовно су сваке недеље одржавале своје приредбе и другар-

ске вечери, а студентска удружења и културни клубови, поред приредби, организовали су и разна предавања за грађанство. Студентска удружења у Обреновцу и Пожаревцу организовала су 1940. године већи број предавања о политичким кретањима у свету и о опасности од фашизма, као и о социјално-политичким проблемима земље, а најуспелија предавања културног клуба у Туприји организована су поводом годишњице Француске револуције и Париске комуне.

Велики полет такође су доживљавале и напредне организације по селима.

Да би се угушио овај замах напредног покрета, нису биле довољне непрекидне репресалије и хапшења. Влада се припремала да зада општи ударац овим радничким и напредним организацијама у земљи.

Већ после децембарских студентских демонстрација, Цветковићева влада је донела уредбу о изменама и допунама Закона о заштити безбедности и поретка у држави. По узору фашистичке Немачке, донета је одлука о оснивању концентрационих логора у Билећу, Лепоглави и Смедеревској Паланци. Владина уредба је давала право локалним полицијским властима да шаљу у концентрационе логоре сва „непожељна лица која ремете ред и мир“. Паланачки „радни логор“ био је ограђен бодљикавом жицом и под жандармеријском стражом. Прво хапшењима, а почетком 1941. године и у виду позива на вежбу, полиција је ту сместила око 400 чланова КПЈ и напредних људи из разних крајева земље. Под веома тешким условима, логораши су овде радили на прекопавању реке Јасенице. Храна у логору је била слаба, а место пијаће воде пила се вода из загађене реке.

Тридесетог децембра 1940. године објављена је одлука о забрани Уједињених радничких синдиката, чија је имовина конфискована у корист режимских синдиката Југораса. Такође је забрањен рад и конфискована целокупна имовина Задружне омладине и других напредних организација. По градовима и селима жандармерија је претресала просторије, саслушавала чланове организација, претретила им и хапсила, па и поред тога, често се дешавало да су жандарми налазили само голе зидове. Радници и омладинци су у многим местима скривали имовину, а у првом реду напредну литературу, до које се тешко долазило.

На овај начин завршавало се једно поглавље у развоју радничког покрета. Једна од карактеристика синдикалног покрета на простору централне Србије овакако је масовно и револуционарно иступање не само индустријских већ и занатских радника и омладине. Положај у коме су се после економске кризе, а нарочито под притиском иностране индустријске робе на тржишту, нашли за-

натски радници био је веома тежак. Отварајући своје филијале по Југославији и продавнице по авим варошицама у унутрашњости, чешка фирма „Бата“ је изашла на тржиште са јефтином гуменом обућом, чиме су обућарски радници бачени у беду. Појава конфекције учинила је то исто са кројачтсим радницима. На другој страни, недовољна развијеност индустрије није им пружала никакву могућност запошљавања.

После забране рада Синдиката, било је извесних покушаја да се обнове неке форме легалног масовног рада. У Смедереву су, уместо забрањених Синдиката, стварани одбори Радничког јединства. Чланови забрањеног културно-уметничког друштва *Иван Цанкар* у Параћину покушали су да организују ново друштво *Братство*. У Јагодини је партијска организација покушала да створи *Радничко-социјалистичку групу*, која је издала и један проглас, а у Посавини — срески комитет је штампао проглас са потписом „Присталице борбеног савеза радника и сељака“. Сви ови покушаји брзо су угушени. Одборе радничког јединства полиција је растурила, а настала културно-уметничка друштва брзо су забрањивана. Радништво, омладина и сви они који су узели учешћа у забрањеним наиредним организацијама окупљају се у то време око илегалних ћелија КПЈ.

Синдикалне и друге масовне организације нису више обнављане. Рат, пред којим се наша земља, захтевао је нова средства и нове облике борбе.

Децембарска забрана синдикалних и других напредних организација, претреси и хапшења којима је ова одлука пропраћена нису у централној Србији нанели већу штету илегалној Партији. Током 1940. године и првих месеци 1941. године било је такође хапшења комуниста, али она нису довела до провале. Код групе ухапшених чланова КПЈ у Крагујевцу полиција је запленила илегалну партијску штампу, па ипак није успела да изнуди податке о организацији.¹⁴ Полиција је у Крагујевцу вршила и хапшења других партијских руководиоца, комуниста и радника. Тако је једном приликом ухапшен Душан Петровић Шане. Ухапшена је такође и група радника која је поднела петицију влади са захтевом да се бившим борцима у Шпанији дозволи повратак у земљу. Том приликом агенти су претукли радника Живојина Стефановића, који је иначе био бољестан на плућима. Поводом ових хапшења и злостављања,

¹⁴ У овој групи били су ухапшени: Милан Митровић, Милован-Мика Милосављевић, Ангелина Недељковић, Данило Станковић и Стева Филиповић

Окружни комитет је издао посебан летак позивајући раднике да „скривају своје борце испред агената“ и збију редове у борби за „слободу и права за сав радни народ“.

Када су у Параћину, после прославе Првог маја, ухапшени члан Окружног комитета Бошко Ђуричић и група радника из фабрике стакла, Окружни комитет је организовао масовни одлазак радника и напредних грађана на суђење које је у јуну 1940. године одржано у Ћуприји. Суд је био принуђен да ослободи ухапшене. Држање ухапшених комуниста и акције Партије поводом хапшења која је спроводила полиција све чешће су ова хапшења претварали у политичке поразе режима.

После V земаљске конференције одржавају се у централној Србији окружне и среске партијске конференције, које на основу Резолуције Земаљске конференције разматрају рад и проблеме организације на терену. Поред општих задатака у вези са борбом против фашизма и продирањем на село, Резолуција је посебно указивала на потребу јачања Партије у Крагујевцу и другим већим радничким центрима.

Крајем 1940. године и почетком 1941. године крагујевачка партијска организација је била бројно и политички најјача у централној Србији. У округу је било око 150 чланова КПЈ, већи број кандидата и преко 200 скојеваца. Војнотехнички завод је имао 5 партијских ћелија и фабрички комитет, а у самом граду било је 12 партијских ћелија. У то време формиран је и Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Мирко Милојковић а чланови Аца Стојановић и Мићовић. Преко Крагујевца је ишао канал за снабдевање даљих руководстава партијском штампом, лецима и брошурама. На растурању партијског пропагандног материјала у самом граду, поред чланова Партије и СКОЈ-а, радили су многи напредни омладинци и радници. Политички рад се развијао кроз бројне кружоке и читалачке групе омладинаца и жена и кроз одборе Црвене помоћи, који су наставили са илегалним радом и после забране.

Продирањем у села, Окружни комитет је створио многа партијска упоришта око Крагујевца и даље по Шумадији, а преко двадесет партијских ћелија постојало је у сељма, Белошеву, Брзану, Баточини, Корману, Дивостину, Радмиловићу, Грошници, Корићанима, Вукосавцима, Јеловику, Бањи, Тополи, Трешњевици, Наталинцима и Брезовцу. У то време формирају се и партијске организације у Аранђеловцу, Даросави, Винчи, Жабарима, Горовичу и Шумама.

Крагујевачки округ је био ослонац и пружао често помоћ околним партијским руководствомима. После повратка са V земаљске конференције, где је био делегат крагује-

вачке партијске организације, у Смедеревску Паланку је по одЈугци ПК КПЈ за Србију дошао на партијски рад Лазар Колишевеки. Он је помогао Окружном комитету да ојача организацију у граду и прошири рад на околна села. Окружни комитет, који је истовремено био и Месни комитет за Паланку, сачињавали су: Живота Станислављевић, Бранислав Јефтић, Света Ђорђевић, Иван Мукер и Мика ГолубоЕић. Убрзо је формиран и Месни односно Окружни комитет СКОЈ-а, чији је секретар био Љубомир Ивошевић. У фабрици „Јасеница“ било је тада 35 чланова и 15 кандидата за чланове КПЈ, а скојевска организација је бројала 36 чланова. Успостављена је такође веза са паланачким концентрационим логором, па је партијска организација по селима и у граду сакупљала намирнице и другу помоћ за логораше. У то време знатно је ојачала и партијска организација у суседном лепеничком срезу. Поред Раче, партијске ћелије су постојале и у селима Поповићу, Адровцу, Вучићу и Мирашевцу, где је укупно било 17 чланова КПЈ.

Крајем 1940. године одржана је Окружна партијска конференција Поморавља.¹⁵ Присутно је било 20 делегата. О закључцима V земаљске конференције говорио је секретар ОК КПЈ Милан Мијалковић. Дискутовало се о ситуацији у којој се наша земља после италијанско-немачког окружења. Посебно је на основу закључака V земаљске конференције разматрано стање у партијској организацији. Поред партијских ћелија у Јагини, Ђуприји, Параћину и Шантаровцу, где је било око 30 чланова КПЈ и нешто више екојеваца и кандидата, постојао је још један број чланова Партије по селима, а такође и међу рударима у околјини. Ресавски срез је тада са Свилајнцем имао 3 партијске ћелије, са укупно 13 чланова КПЈ, а великоорашки срез 3 ћелије, са 15 чланова КПЈ.

Почетком 1941. године, проради материјала V земаљске конференције у Пожаревцу присуствовала је као делегат Покрајинског комитета Вукица Митровић. Пожаревачка партијска организација је у то време имала 22 члана и 14 кандидата. Од тога, 9 чланова и 4 кандидата било је у Пожаревцу, у Костолцу је било 3 члана, у Александровцу 2 члана, а у Раброву 2 члана и 1 кандидат за члана КПЈ. По један члан и кандидат били су у Брежанима, Влашком Долу и Турији. По један члан Партије налазио се у селу Породину, Кучеву и Лазници. У селима Кушиљеву, Ракинцу, Калишту и Батуши — налазио се по један, а у Великом Селу два кандидата. Почетком 1941. године Сло-

¹⁵ Конференција је одржана у кући економа школне глумачке трупе у Јагини

бодан Пенези[^] Крцун реорганизовао је пожаревачки окружни комитет СКОЈ-а, у који су место Вере Милетић и Даворјанке Пауновић ушли Здравко Међанин, Даница Стефановић, Властимир Живковић и Драгољуб Булић. У Пожаревцу је тада било 4 актива са 25 чланова СКОЈ-а, а скојевски активи су постојали и у Петровцу, Великом Градишту, Голубцу, Пругову, Дубравици, Брежану, Набрђу, Трњану, Малом Црнићу, Ракинцу, Александровцу, Добрњи, Каменову, Турији, Српцу, Рабров[>] и Кличевцу. Укупно је у округу били преко стотину скојеваца.

Нешто касније, у фебруару 1941. године, одржана је и Окружна партијска конференција округа београдског. Изабран је нов Окружни комитет, који је за разлику од ранијег деловао само на територији београдског округа без града Београда. Секретар овог комитета био је Бора Марковић, а за чланове су, између осталих, изабрани: Филит Кљајић Фића, члан ПК КПЈ за Србију, Ђура Стругар, Мирко Томић, Видоје Смилевски, Милош Матијевић Мрша, Тодор Дукин, Андрија Хабуш, Раде Јовановић, Срба Јосиповић, Драги Живковић Гага и други.¹⁶ У време одржавања ове конференције, на територији округа било је око 143 члана КПЈ и нешто преко 150 скојеваца.

Партијска организација у Смедереву је у то време имала 24 члана, а ћелије су постојале у железничкој радионици, железари „Сартид“, парној стругари, гимназији и у самом граду. Најјача партијска организација била је на терену Срекоког комитета КПЈ за Посавину, који је обухватао територију горње и доње Посавине и неке делове тадањег врачарског среза. На територији доње Посавине — у Обреновцу и селима Грабовцу, Стублинама, Трстеници, Забрешју, Љубинићу, Вукићевици, Орашцу, Скели и Уровцима — партијске ћелије су укупно имале 41 члана, а у горњој Посавини — у селима Конатице, Дражевац и Баћевац — 14 чланова Партије.

Под руководством Среског комитета у Убу и Тамнави било је тада 6 партијских ћелија — у Убу, Бањанима, Ко^жУ^аРУ) Такову, Каленићу и Стубленици, а у других 6 села постојала су партијска упоришта. Партијске ћелије Лајковца и Рубрибрезе биле су везане за Ваљево, а из села Новака, Баталага и Зукви са организацијом у Коцељеву. Активи СКОЈ-а постојали су у то време у Убу, Бањанима

¹⁶ Према неким подацима МК Београда је и у току припрема за устанак руководио радом партијских организација на територији Посавине, Космаја, Младеновца и Подунавља, а сачињавали су га: Милош Матијевић Мрша, секретар и чланови: Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Милош Мамић, Давид Пајић, Воја Лекковић, Саво Стијепић-Трамвајац и Лука Шункз

и Такову. На територији космајског среза, поред партијских организација у селима Парцанима, Дучини, Рогачи, Поповићу, Ропчеву и Малом Пожаревцу, створена су многа нова уиоришта, а активни СКОЈ-а су постојали у неким селима у којима није било чланова КПЈ.

Уочи мартовских догађаја 1941. године, на целој територији централне Србије било је нешто преко 450 чланова КПЈ и око 500 скојеваца. Као и свуда у земљи, то су биле кадровске организације састављене од људи са већим искуством у илегалном политичком раду и проверених у многобројним акцијама радничке класе. Ослањајући се на њих, раднички покрет је, без обзира на укидање легалних радничких организација, развио живу политичку делатност на илегалним састанцима и конференцијама, разним илегалним групама и кружоцима. Партијска штампа и леци свакодневно су растури у све већем обиму. Многа руководства су организовала и умножавала добијени пропагандни материјал или издавала за потребе свог подручја посебне летке и црогласе. Поред Свилајнца, у то време велике партијске технике постојале су у Крагујевцу и Пожаревцу. Секретар ОК КПЈ за Поморавље Милан Мијалковић је у Свилајнцу у штампарији Жике Костића организовао, са знањем власника, штампање илегалног листа „Глас радног народа“, који је излазио у 5.000 примерака а растуран је не само у овим крајевима него и по целој земљи. Касније је ова штампарија коришћена за умножавање летака, брошура и друге марксистичке литературе. Илегална партијска техника у Крагујевцу, коју је организовао Окружни комитет уз помоћ Светозара Вукмановића Темпа, умножавала је летке и остали штампани материјал добијен од Покрајинског и Централног комитета КПЈ. Ту су штампани сви прогласи Окружног комитета а такође и лист „Студент“, који је издавала организација на Београдском универзитету. На сличан начин радила је и партијска техника у Пожаревцу, којом је руководио члан Окружног повареништва Божидар Димитријевић Козица.¹⁷ Поред умножавања прогласа ЦК и ПК КПЈ, ту су штампане многе брошуре, као што су *Немачки националсоцијализам — лажни социјализам, Карактеристике II светског рата, О држању пред класним непријатељем, Биографија Стаљина* и друге. Сав штампани матвријал пребациван је у Београд, а да би се очувала

¹⁷ Ову технику је такође организовао Светозар Вукмановић Темпо. Он је преко Димитријевића у штампарији браће Николић „Јадран“ окупио групу радника симпатизера КПЈ, који су са знањем власника радили на штампању илегалних партијских материјала.

штампарија од провале, пожаревачка организација га је добијала последња и у мањем броју примерака.

Ове технике остале су до краја неоткривене, па су их партијека руководства користила и у првим данима устанка. Најважнију улогу су одиграле у мартовским данима 1941. годрше, када су прогласи ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију брзо преплавили ове крајеве.

МАРТОВСКИ ДОГАЂАЈИ И АПРИЛСКИ РАТ

Први месеци 1941. године протицали су у напетом ишчекивању догађаја. Окружена са свих страна фашистичким силама, земља је стрепела. Зауевши Албанију, италијанске фашистичке армије су у то време ломиле отпор грчке војске. После Аустрије, на основу капитулантских споразума о савезништву и пријатељству, немачке трупе су ушле у Мађарску, Румунију и Бугарску. Режимска штампа у земљи умиривала је народ обећањима да рата неће бити, а Цветковић-Мачекова влада је припремала отварање граница фашистичким трупама. У том општем превирању, партијска руководства и организације разлици су веама живу политичку делатност. По градовима и селима Посавине, Шумадије и Поморавља растуран је протлас ЦК КПЈ под насловом *Против капитулације — за пакт о узамној помоћи са Совјетским Савезом*, <који је позивао народ да се супротстави „продаји независности земље“. Свуда су одржавани многобројни илегални састанци и конференције. Истога дана када је владина делегација пошла у Беч да потпише споразум о приступању Тројном пакту, стигао је проглас ПК КПЈ за Србију, а партијске организације су почеле припремати демонстрације.

У централној Србији, па и у целој земљи, најпре је на ове догађаје реаговала крагујевачка партијска организација. Пошто је дознао да присталице режима припремају за 24. март митинг поводом потписивања пакта, Окружни комитет је одлучио да се одмах прикупи колико је то могуће радника и омладине и да се овај збор владиних присталица претвори у демонстрације против издаје земље. За говорника је одређен члан Окружног комитета Срета Младеновић. Око пет хиљада грађана и демонстраната сакупило се те вечери код споменика палим шумадинцима. Полиција није дозвољила Младеновићу да заврши говор, а када су покушали да говоре сенатор Каменко Божић и представница *Кола српских сестара*, жена власника крагујевачке фабрике конзерви Дара Стефановић, радници су их заглушили повицима против издаје земље. Сутрадан су организоване демонстрације, у којима је најактивнија била ом-

ладина. Под руководством скојеваца, поред многобројних оштрих сукоба са полицијом, поворке омладинаца су демонстрирале по целом греду уз повике против пакта са фашистичком Немачком.

После успешних демонстрација 24. а нарочито 25. марта, које су наишле на оштру подршку грађана, Окружни комитет је одлучио да се за 26. март увече припреме опште демонстрације радника, омладине и грађана. Извршене су темељне припреме, израђен план обавештавања, а рачунајући на отворен сукоб са полицијом — одређени су правци кретања и време долажења појединих група демонстраната из разних радионица, предузећа и школа. Припремљени су транспаренти и одређено одакле ће демонстрације почети говором Мијалка Тодоровића.

Ноћу између 25. и 26. марта позване су партијске ћелије по селима да се укључе у демонстрације, али је демонстрантима са села полиција спречила улазак у град. Сутрадан су школе прекинуле наставу, а велики број радника није отишао на посао. Многе приватне радње у грвду биле су затворене. У поподневним часовима колоне демонстраната пролазиле су градом узвикујући пароле против ненародног режима и издаје земље. Пробијени су кордони које је поставила жандармерија и тачно у одређено време све су групе стигле на заказано место — центар града. Скојевци су, по задатку Окружног комитета, припремили транспаренте, па су се убрзо изнад глава демонстраната појавиле, на платну, картонима и даскама, исписане пароле — „Доле пакт“, „Живела радничка класа“, „Живео савез радника и сељака“. Групице љотићеваца, које су ту и тамо покушавале да се супротставе узвицима „Доле комунисти“ и „Боље пакт него рат“, брзо су се ућуткале и растуриле пред општим расположењем окупљене масе. У центру града демонстранти су звиждањем ућуткали посланика грађанске опозиције адвоката Миловановића, који их је позивао да се разиђу, а недалеко одатле радник Божа Антонијевић је рецитовао пред узбуђеном масом Јакшићеве стихове „... и овај камен земље Србије“. Преко петнаест хиљада демонстраната бурним одобравањем дочекало је речи Мијалка Тодоровића Плавот: „Обраћам вам се у име Комунистичке партије Југославије“. Он је позвао народ да пође за Партијом у борбу против издаје земље и ненародног режима. Полицијски агенти покушавали су да се пробију, али спречени од радника и комуниста, и заплашени општим расположењем, нису се усудили да прекину говорника. После говора, свих петнаест хиљада демонстраната кренуло је главном улицом. Народ их је поздрављао а у поворку су се укључивале нове групе грађана. Настављајући Масарикувом улицом, затим према радничкој колонији, демонстранти су

обишли и војне касарне уз повике „Војска с народом“. Војници су ћутали. На тргу код „палилулске ваге“ поново је говорио Мијалко Тодоровић. У општем одушевљењу, радници, омладина и грађани захтевали су да се пуне на слободу ухапшени комунисти, распусте концентрациони логори и потпише са СССР-ом пакт о узајамној помоћи, затим су тражили да се сутрадан наставе демонстрације и да се не престане са њима до обарања пакта.

Ноћ уочи 27. марта пролазила је у неизвесности. Револт народа је растао. За демонстрације идућег дана вршене су припреме да изађе на улице читав град. Говорило се да је војска у приправности и да су у кругу касарне постављени митраљези. На састанку у току ноћи, Окружни комитет је одлучио да Мијалко Тодоровић обавести Покрајински комитет и затражи Штутска за даљу акцију. Али како је ујутру стигла вест да је срушена влада Цветковић—Мачек, Мијалко није отпутовао у Београд.

Када се по Крагујевцу дознало да је пала влада, настало је опште народно весеље. На улице је изашао цео град, а у ту масу света убрзо су се укључиле и поворке сељака. Градске улице су одјекивале од повика и одушевљења. Клицало се Партији, Совјетском Савезу и захтевало поништење пакта. Једна колона, предвођена члановима КПЈ и скојевцима, кренула је према војним касарнама. Уз опште одобравање, они су китили војнике цвећем, позивали их да стану уз народ и одупру се издаји земље.

Започете у Крагујевцу, демонстрације су захватиле и остале градове и места у централној Србији. У Кучеву, међу сењскоресавским рударима и радницима Смедеревске Паланке оне су отпочеле 25. марта увече. Параћин је ујутру 26. марта освануо окићен паролама против пакта, за савез са Совјетском Русијом и за борбу против фашизма под руководством КПЈ.¹⁸ У Јагодини је растуран летак Окружног комитета КПЈ за Поморавље са потписом „верни борци за народна права“. По Обреновцу, Убу, Посавини, Космају и Смедереву, растуран је цроглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Предвођени комунистима у свим градовима 26. марта увече, радници и грађани су изашли на улице. Бурно поздрављени, комунисти-говорници су позивали у име Партије на свргавање издајничке владе, на стварање савеза са СССР-ом и на припремање одбране земље. У Смедеревској Паланци је током ноћи дошло до сукоба између жандарма и демонстраната који су пошли да ослободе затворенике из концентрационог логора. Туча са жандар-

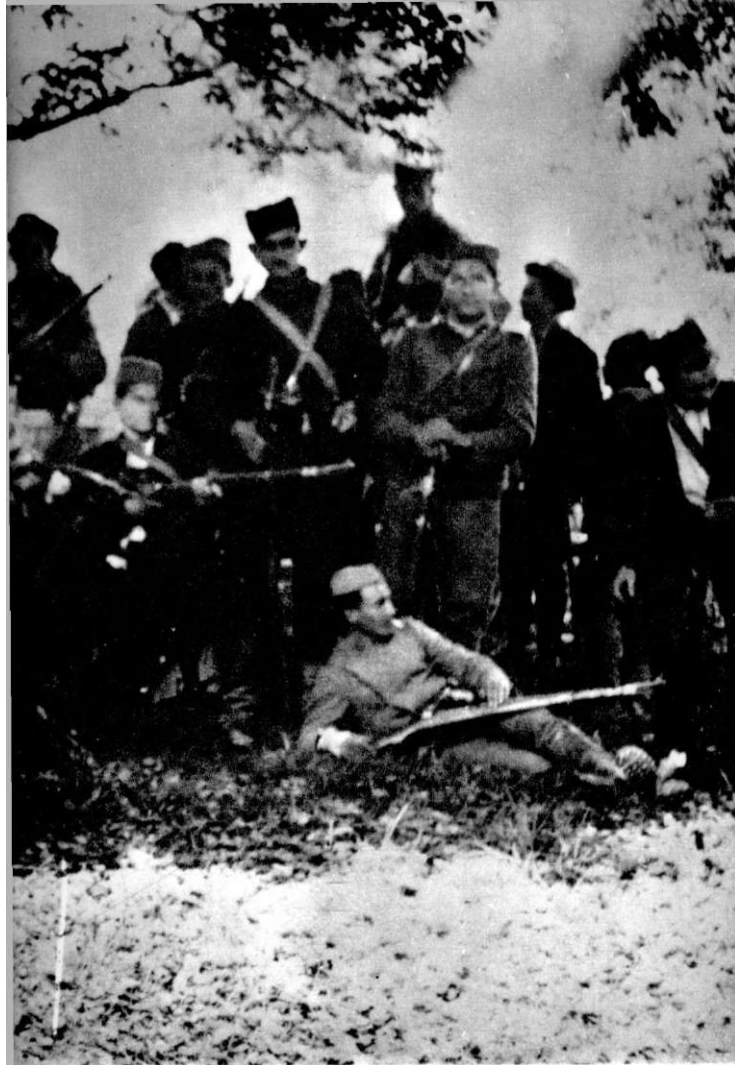
¹⁸ Акцију је, са комунистима и радницима фабрике стакла, организовао Бранко Крسمановић, који је тих дана пуштен из затвора по повратку из шпанског грађанског рата.

3500 у Крагујевцу, 25. август 1935. год.

27. март 1941. године у Крагујевцу

Борци Посавског партизанског одреда у селу Дражевцу
пре полагања на положај код Обреновца

**Прва чета Тамнавског батаљона прелази реку Пештан
између Бргула и Дражевца при поласку на положа
Барич — Дубока, септембар 1941. године**

мима је престала тек када су логораши обавестили демонстранте да је из Београда стигло наређење о распуштању логора.

Вест о свргавању владе Цветковић—Мачек, народ — који је у већини места провео ноћ на улици — дочекао је као своју победу. Двадесет седми март је освануо у празничком расположењу. Са свих страна окупљале су се групе радника и омладине са транспарентима, црвеним и државним заставама. Грађанима који су од раног јутра изашли на улрше гаридруживале су се поворке сељака из околине. У Рачу Крагујевачку чланови КПЈ из села Поповића довели су групу од 300 сељака, пред којом су ишли коњаници са заставама.

Грађански политички и режимске организације, уплашени успехом жомуниста, пожурили су да ову победу Партије и народа окрену у сентименталне манифестације „краљићу коме је стриц отео престо“. На улицама су се појавиле на брзину окупљене групе предвођене од сеоских кафеција и провинцијских трговаца. Искићене заставама, са хармоникашима, балонима вина, краљевим сликама и паролама „Живела краљица-мајка“, те групе су имале за циљ да одвоје народ од радника и комуниста. У Крагујевцу, Београду, Обреновцу, Смедереву и другим већим градовима оне су се убрзо изгубиле у маси. Али и тамо где су радници били у мањини, народ је брзо прихватио пароле Партије, и поворке са краљевим сликама претварале су се у манифестације антифашистичкој борби и Комунистичкој партији.

Мартовски догађаји су достигли највећи успех у Београду. Демонстрацијама радника и студената из претходних дана, 27. марта су се прикључили и сељаци из околних срезова. Са балкона кућа поздрављали су демонстранте грађани уздигнутих песница, пружали су им руке са каомиона војници и официри да изразе солидарност и приме летке ЦК КПЈ које су делиле групе омладинаца. После скоро двадесет година прогона, народне масе су избориле легалност Комунистичкој партији.

На састанцима партијских организација и руководства који су одржавани после мартовских догађаја, проучавана су искуства из мартовских дана и даљи задаци Партије. На Бановом брду у Београду одржано је 29. марта саветовање којем су присуствовали руководиоци из целе Србије.¹⁹ Поред претресења организационог стања, по-

¹⁹ Према историјском архиву Београда (Хронологија НОП Београда, страна 223), тога дана је на Чукарици друг Тито, по доласку авионом из Загреба, одржао састанак, коме су присуствовали чланови ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију и МК КПЈ за Београд. На овом састанку

стављено је да се сви комунисти у војсци, окупљајући око себе патриотоки расположене официре и војнике, морају супротставити сваком покушају саботирања одбране земље. Поред добровољног јављања у војне јединице, требало је да комунисти у позадини узму учешће у свему што представља одупирање фашистичким армијама. На саветовању су извршене и извесне кадровске промене које су требале да олакшају спровођење ових задатака.²⁰

Ради спровођења ових одлука, крајем марта, одржана су среска партијска саветовања на Космају и у Посавини. У име Окружног комитета Београда, саветовању на Космају је присуствовао Мирко Томић, а у Посавини Бора Марковић. У осталим окрузима одржани су проширени састанци партијских руководстава. Јагодински окружни комитет је том приликом критиковао ћупријску партијску организацију, која се није снашла у току мартовских догађаја.

Тих неколико дана који су делили Југославију од рата, све партијске и скојевске организације су развиле живу пољстичку делатност. Првих дана априла растуран је по градовима и селима летак ЦК КПЈ у коме се захтевало укидање свих ванредних закона, амнестија пољстичких осуђеника, укидање концентрационих логора, мобилизација за одбрану земље и чишћење државног и војног апарата од петоколонаша и других непријатеља народа. У Смедеревској Паланци и по другим местима, комунисти су се добровољно јављали на копање ровова, еклоништа и утврђења.

Двадесет седми март је био први пораз Немачке политике на Балкану и она се одмах почела припремати за уништење Југославије „војнички и као државе“. Београд, у коме су мартовски догађаји достигли највиши успон, требало је да буде кажњен изненадним и немилосрдним нападом ратног ваздухопловства. Очекујући ратне припреме, становништво Београда и других већих градова селило се у унутрашњост. Али умеето припрема за рат, стизала су саопштења нове владе да „непоуздани елементи узбуђују грађанство опасношћу од рата и бомбардовања“. Генералштаб је наредио да се не сме „наседати овим гласовима“ и најстрожије забранио исељавање из вароши.

су оцењени мартовски догађаји и одређене смернице за даљи рад. Није се могло утврдити да ли се једни и други подаци односе на исти догађај. У тексту су коришћена сећања друга Колишевског.

²⁰ Због тога што су били познати полицији као комунисти, што би им ометало кретање и рад, ПК је одлучио да Милан Мијалковић Чича пређе за инструктора ПК у Ужице, а у Поморавље је за инструктора ПК поново одређен Петар Стамболић.

Без објаве рата, Немачка авијација је 6. априла напала Београд. Са нападима авијације, која је у таласима засула престоницу, престале су емисије београдске радио-станице. Унутрашњост је остала без икаквих вести. Бомбардовањем Топчидера, Младеновца, тунела и других важнијих објеката на пругама, прекинут је железнички саобраћај. Тако су први весници рата у унутрашњости биле ескадриле немачких авиона, дим над запаљеним градом и прве избеглице на сеоским путевима.

Одмах после напада на Београд, немачке трупе су продрле у Југославију. Према централној Србији са југоистока је продирала из Бугарске XII армија, под командом фелдмаршала Листа.

Војска бивше Југославије није могла да пружи озбиљнији отпор окупатору. Не очекујући рат, врховна команда је још истог дана изгубила везу са многим вишим штабовима. Реакционарни и петоколонашки елементи из виших команди уносили су дезорганизацију у и онако неспремне за рат војне јединице издајући противречна наређења о кретању. У таквој атмосфери, проглашена је општа мобилизација. Војницима окупљеним на мобилним местима није се могло издати оружје и опрема, јер „није било наређења“. Среске команде у Младеновцу и још неким местима распуштале су обвезнике кућама са образложењем да је „генерал Недић заузео Софију“ и да су „за сада непотребни“. Официри су одбијали да приме добровољце-комунисте, напредне раднике и омладинце правдајући се да не знају шта би и са онима који су се одазваЈШ мобилизацији. Такви случајеви су се десили и у Кратујевцу и Смедеревској Паланци. Сећајући се мартовских демонстрација и бојећи се самостаЈших акција Партије, која је толико пута показала одлучност да се супротстави окупатору, среска начелства и војне команде издале су наредбе председницима општина о хапшењу „комуниста и шпијуна“. У овим наредбама, које су првих дана рата саогаптаване на сеоским зборовима и истицане по градовима, претило се прекидом војним судом и захтевало пријављивање властима свих лица сумњивих „да су комунисти и шпијуни који покушавају да изазову неред“.

У тој општој пометњи и расулу, поједине команде и официри, углавном резервисти, покушавали су ту и тамо да друже отпор непријатељу. Пилоти ваздухопловне базе у Давидовцу код Параћина су са девет апарата 6. и 7. априла бомбардовали Софију, Ћустендил и тукли немачке трупе у покрету. Због недовољне ловачке заштите, већина апарата је била опггећена. Група напредних официра и војника на овом аеродрому ухапсила је неколико петоколонаша фолкскодојчера због чије су се саботаже сурвала два авиона и у

шима изгинуло неколико официра. Пилот ове базе Павле Црњански оборио је изнад Манастира свете Петке крај Параћина један немачки авион. Све је то ипак била слаба помоћ војним јединицама напупгеним од команди.

Девог априла немачке трупе су избиле на Мораву. После краћег сукоба, оне су ушле у Сталаћ надирући према Крагујевцу. За то време друга немачка колона стигла је пред Параћин. Говорило се да Немци убијају све младиће. Искред њихових јединица људи су склањали децу и имовину. На старом вашаришту код Параћина немачки тенкови су уништили батерију која је покушала да их заустави и, растерујући митраљеском ватром из тенкова изненађене војнике, ушли су у град. Исте ноћи немачке претходнице су ушле и у Ћуприју. На улазу у град дочекали су их немачки шпијун Карло Ферлогер, љотићевац Милан Јовановић, председник општине, и група трговаца.

После разбијања тимочке дивизије око Ртња, Николинаца и Соко бање, немачке јединице су 10. априла кренуле према Јагодини. Два авиона, која су изненада однекуд долетела, узалудно су покушавала да сруше мост на Морави преко кога су пролазиле дугачке колоне немачких тенкова и камиона. Бачене бомбе нису погодиле циљ.

Јагодина је била узнемирена. Знало се да Немци долазе, а нико није знао где су — у Нишу, Параћину а можда и ближе. Бан моравске бановине из Ниша наредио је да се „у случају надирања немачке војне силе град преда на уобичајен начин“. Народ је говорио о петој колони, и док је предстојник поглаварства пошао да изврши наређења банске управе, Јагодина се припремала за одбрану. У то време у вароши се налазио под оружјем само један вод минерске чете. Око стотину пушака добивених дан раније од војног округа из Крагујевца „за случај појаве падобранца“ било је подељено градским стражарима и траћанству. Озлојеђен народ је те вечери претукао два војника из немачке претходнице која су ушла у град. У првим јутарњим часовима, дуж улице од пиваре до окружног суда, грађани и војници су правили барикаде од камења. Под притиском наоружаних грађана, старешина артилеријске јединице која се тог јутра затекла на станици дозволио је да се скину два топа.²¹ Председник општине Илија Дранђеловић и члан ОК КПЈ за Јагодину Бошко Ђуричић организовали су групе омладинаца које су од станице до топова из руке у руку додавале артилеријске гранате. За то време Милан Мијалковић је по околним селима сакупљао храну и огрев за болницу.

²¹ По нечијем наређењу ова јединица је ишла из Лапова у Ћуприју, коју су већ биле заузеле немачке трупе.

Јагодина се држала цело пре подне. Од 200 браниоца града, тридесет је погинуло, а већи број је рањен. Изгинула је и скоро цела послуга топа у главној улици. Продирући у град, немачки тенкови су се зауставили пред кућом фабриканта Тодора Клефиша, који их је дочекао фашистичким поздравом, а затим окупљеним грађанима одржао говор, упозоравајући их да морају извршавати наређења окупатора, јер ће у противном Јагодина бити сравњена са земљом.

Расуло и дезорганизација захватили су све у таквој мери да војне команде нису знале шта се дешава у њиховој најближој околини. Када су се у Крагујевцу чуле борбе из Јагодине, крагујевачка команда, обавештена „да су неки петоколонаш и падобранци упали у Јагодину“, упутила је четрдесетак ватрогасаца из Војнотехничког завода „да униште непријатеља“. Против немачке колоне, која се кретала под заштитом тенкова, ватрогасци су читавих пола сата водили борбу недалеко од села Бунара.

Ослабљена одласком многих чланова КПЈ у војску, крагујевачка партијска организација је ипак тих дана организовала делегацију радника која је од војне команде захтевала наоружање грађана. Пошто су одбијени захтеви, радници и комунисти су ушли на силу у магацине и почели да узимају оружје, али су их по наређењу војне команде војници разоружали. Тако су немачке трупе ушле у град без већег отпора.

Настављајући даље према Тополи и Младеновцу, Немци су изненадили Сремску дивизију, која је ишла према селу Чумићу, где је требало да се стави под команду Пете армије. Њој су се уз пут придружили неки делови Дринске дивизије који су били изгубили везу са вишом командом. Изненађени појавом непријатеља, делови ових дивизија су нападали немачку колону све до Тополе. После жестоких окршаја око Тополе, у којима су неспремне и слабо наоружане јединице ових дивизија претрпеле тешке губитке, војска се расула.

Немачку колону која се кретала преко Лапова, покушао је да задржи педесет трећи, а затим и осамнаести пук. Борбе су вођене код Старог Села, Марковца и Новог Села. Недалеко од Лапова уништена су два немачка тенка и заустављено њихово даље напредовање, али неколико топова којима су располагале ове јединице брзо је онеспособила немачку артилерија и јуриши војника са кољем и проштацима на тенкове били су само узалудно јунаштво. Код Новог Села, уз велике губитке, 18. пук је разбијен. Немци су заробили штаб пука, а остали војници су се, користећи ноћ, разбегли.

Последња борба под Београдом вођена је на брду Ковиони, где је, мада напуштен од свих команди и виших официра, немачку колону дочекао педесет седми пешадијски пук са деловима разних јединица које су му се придружиле. Без икаквог тежег наоружања, ове јединице су у једнодневной борби тешко страдале. Немачки тенкови су газили војнике на положајима и убијали оне који су пијуцима покушавали да их задрже. Користећи ноћ, остаци ових јединица су се у нереду разбежали на све стране.

Био је то последњи отпор пружен непријатељу у централној Србији, који је као и претходни оставио за собом слику расула и пораза. На све стране бежале су групе збуњених војника бацајући опрему и оружје. Уморно су се кретали остављени рањеници. Обилазећи око сеоеких плотова, војници су нудили за комад хлеба или за било шта од одела, униформе, да би тако избегли заробљавање. По пољима и њивама сељаци су сакупљали „ратни плен“, остављен не од пораженог непријатеља него од властитих војника, које су пресретали прекорима — „а шта ћемо ми браћо!“ ЈБуди су говорили о поразу и веровали истовремено у приче о „силној војсци негде у Босни која ће тек да удари“ и у повлачење за Грчку као „некад стари“.

Вест о потписивању капитулације порушила је све наде и изазвала нова огорчења. Говорило се о југословенским официрима који су са немачких тенкова позивали војнике да не пружају отпор, о индустријалцима, трговцима, посланицима и политичарима који су на улицама градова дочекивали немачке тенкове као ослободиоце.